

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Україна в Центрально-Східній Європі

Випуск 14

Київ-2014

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
у жовтні 2014 р., протокол № 8

Оригінал-макет підготувала Зубець Л.

Тексти до друку підготувала Березанська Г.

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — 362 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті європейського цивілізаційного процесу. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR STUDY COUNTRIES
OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

Ukraine in Central-Eastern Europe

Volume 14

Kyiv-2014

Ukraine in Central-Eastern Europe. — Vol. 14. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2014. — 362 p.

The collection includes articles devoted to some unrevealed yet questions of the domestic history from Byzantine epoch to the late of the 18th century. This edition is addressed to the wide circle of inguisitive readers: scholars, lectures, all who are interesting by the history of Ukraine and the countries of East and Central Europe. The Authors of the collection proposed the new approach or reevaluation of the problems of the Past in the light of European Civilization process.

Редакційна колегія:

Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік НАН України, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор)

В'ячеслав Станіславський, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Василь Кононенко, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)

Валентина Матях, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Борис Черкас, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Редакційна рада:

Мар'ян Бендза, доктор габілітований, професор Християнської теологічної академії

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Головка, доктор історичних наук

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Юрій Мицик, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Моця, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Петро Сас, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Валерій Степанков, доктор історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

Тереза Хинчевська-Генель, доктор габілітований, професор, Інститут історії ПАН, Університет в Білостоку, Варшавський університет

З М І С Т

I. ІСТОРІЯ

Жданович Олеся

Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV–VI ст.
(на основі свідчень візантійських авторів) 13

Черкас Борис

«Самаро-Орельський» улус Золотої Орди 28

Кириченко Катерина

Створення «замовних» творів історичного змісту на початку XVI ст.:
Велике князівство Литовське та Московське князівство 36

Сас Петро

Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. 56

Затилюк Ярослав

«Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром
в історичній культурі ранньомодерної України 71

Федорук Ярослав

Нездійснений проект ірландської колонізації України 1655 р. 101

Станіславський В'ячеслав

Купці, зайняті у торгівлі між Військом Запорозьким та Османською імперією
на початку XVIII ст.: імена, етнічна та державна приналежність 118

Горобець Віктор

Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу:
гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722 138

Гордуновський Олег, Гуржій Олександр

Чумацький промисел в Україні: причини занепаду 162

II. ІСТОРІОГРАФІЯ

Блануца Андрій

Політика земельних надань Ягеллонів на українських землях
Великого князівства Литовського: історіографія проблеми 185

Арістов Вадим

«Переворот» О.О. Шахматова в історіографії давньоруського літописання 207

Гошко Тетяна

Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації 230

III. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Вілкул Тетяна

Початкова частина Віленського хронографа: переписувачі та читачі253

Білоус Наталія

Між політикою і повсякденням: з історії стосунків коронного гетьмана
Станіслава Жолкевського з київським воєводою Томашем Замойським
(у світлі листування 1619–1620 рр.)268

Ващук Дмитро

Документи князів Чорторийських початку XVII ст.
(за матеріалами Російської національної бібліотеки).....302

Мицик Юрій, Тарасенко Інна

З документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві
XVII — початку XVIII ст.: маєтності на Корсунщині312

Тоїчкін Денис

Оснащення українського козацького війська: холодна зброя336

CONTENTS

I. HISTORY

Zhdanovych Olesia

Relations between the Steppe Nomads and the Byzantine Empire during the IV–VI centuries, based on the point of view of Byzantine Authors 13

Cherkas Borys

«Samara-Orel» Ulus of the Golden Horde 28

Kyrychenko Kateryna

The Creation of the made-to-order Historical Writings at the beginning of the XVIth century: the Grand Duchy of Lithuania and Muscovy 36

Sas Petro

The Way of Sultan Osman II Army to Khotyn in 1621 year 56

Zatyliuk Iaroslav

Re-reading of the History of Christianization of the Old Rus' by Prince Volodymyr in the Early-Modern Ukrainian Historical Culture 71

Fedoruk Iaroslav

Unrealized Project of the Irish Colonization of Ukraine in 1655 101

Stanislavs'kii V'iacheslav

Merchants, engaged in Trade between the Zaporozhian Host and the Ottoman Empire in the early XVIIIth century: Names, Ethnic and State Identity 118

Gorobets' Viktor

The Strength and Weakness of the Hetman's Power in Post-Poltava Era: Hetman Skoropadskyi vs. Captain Lisowski, 1715–1722 138

Gordunovski Oleh, Gurzhiy Oleksandr

Chumatstvo in Ukraine: the Causes of Decline 162

II. HISTORIOGRAPHY

Blanutsa Andrii

Jagiellonian Land Policy in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania: Historiography of the Problem 185

Aristov Vadym

The «Revolution» Aleksei Shakhmatov in the Historiography
of Early Rus' Chronicle Writing207

Goshko Tetiana

Modern Ukrainian Urban Studies in Historiographical Context of Globalization230

III. SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Vilkul Tetiana

The Initial Part of the Vilna Chronograph: Scribes and Readers253

Bilous Nataliia

The Relations Between the Crown Hetman Stanislaw Zolkiewski and the Kyivan
Governor Tomasz Zamoyski (in the Light of the Correspondence
of 1619–1620).....268

Vashchuk Dmytro

Princes Czartoryski Family Documents of the early 17th century, based on the Acts
of the National Library of Russia302

Mytsyk Iurii, Tarasenko Inna

From the Documents of St. Michael Vydubys'ky Monastery in Kyiv
of the 17th — early 18th century: Estates in Korsun'shchyna312

Toichkin Denys

The Equipment of Ukrainian Cossack Army: Cold Steel336

Денис Тоїчкін

Оснащення українського козацького війська: холодна зброя

У статті проаналізовано холодну зброю українського козацького війська у соціокультурному контексті.

Ключові слова: козацьке військо, Україна, холодна зброя.

В статье проанализировано холодное оружие украинского казацкого войска в социокультурном контексте.

Ключевые слова: казацкое войско, Украина, холодное оружие.

The paper analyzes cold steel of the Ukrainian Cossack army in the socio-cultural context.

Keywords: Cossack army, Ukraine, cold steel.

З давніх часів окремі різновиди холодної зброї відігравали важливу роль у системі соціокультурних відносин народів Європи та країн Сходу. У Європі комплекс холодної зброї формувався як засаднича частина лицарської мілітарної технології, що до початку XII ст. зросла на основі воєнної культури вікінгів-норманів, згодом поширившись на весь Християнський світ.

Століттями номенклатура озброєння лицаря включала спеціально тренуваного й спорядженого бойового коня, суцільний захисний обладунок та спис, необхідні для здійснення основного тактичного прийому — таранного удару, а також меч — тип клинкової зброї, найпридатніший до пробивання броні противника. Супутні предмети озброєння — бойові сокири, булави, кинджали — слугували у рукопашному бою; щит правив за засіб активного захисту. Цей комплекс озброєння забезпечував лицареві ефективність на полі бою, а відтак і привілейоване суспільне становище шляхетного військового професіонала¹.

На Південно-Західній Русі лицарський комплекс озброєння чітко фіксують різні типи історичних джерел з другої половини XI ст. Він поширю-

¹ Гуцул В.М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройного боротьби: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2011. — С. 180.

ється протягом XII ст., а від початку XIII ст. починає виконувати, крім суто тактичної, також ідентифікаційну та комунікативну функції у середовищі руських світських еліт. Відтоді наповнилося новим змістом і значення європейського меча. Загалом, сформульовані Г.С. Лебедевим² чотири функції меча у культурі вікінгів (воєнно-технологічна, соціо-етнопопуляційного маркування, комунікаційна та сакральна) у повному обсязі були перенесені на загальну європейську лицарську культуру³.

Винятковий статус меча підкреслювало трактування його як божественного творіння, з чим пов'язане поширене на теренах Європи й Скандинавії депонування меча — жертвоприношення та ритуал влади⁴. Водночас мечі сприймалися як одушевлена субстанція, з чим пов'язаний інститут їх дарування, особлива орнаментика та практика присвоєння їм власних імен⁵.

Право володіння зброєю, що передавалося у спадщину, було запорукою збереження поваги та статусу у суспільстві, водночас їх втрата могли призвести до втрати соціальної позиції їх власника. Такі спадкові мечі, безумовно, є коштовними предметами. Мечі також були частиною дипломатичних подарунків⁶, що характерно як для Європи, так і Русі.

Численні згадки у «Повісті минулих літ» про мечі свідчать, що на початку XII ст. меч уже мав поважну традицію побутування серед руських еліт. Слід звернути увагу, що меч, усвідомлений літописцем, як сталий різновид клинкової зброї, виступає тут не лише як важливий елемент озброєння, але і як метафора, символ, що несе певні культурні значення⁷.

Існують різні погляди на соціальну приналежність користувачів меча. Так, серед північноєвропейських дослідників існує позиція несприйняття знайдених у Швеції мечів як атрибуту так званої «дружинної» культури, утвореної на руських теренах найманими скандинавами, слов'янами та кочовими народами. Адже найбільшу кількість мечів знайдено у простих сільських могильниках⁸. Знахідки мечів також пов'язують з «бондами», яких трактують як представників місцевої соціальної та військової еліти, або вільного середнього класу взагалі⁹. У цілому знахідки мечів відображають густоту заселення Східної Швеції в епоху вікінгів й надто численні, аби

² Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. — СПб., 2005. — С. 292–300.

³ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 128.

⁴ Андросук Ф.А. Мечи викингов. — К., 2013. — С. 189.

⁵ Там же. — С. 191–192.

⁶ Там же. — С. 187.

⁷ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 1999. — С. 327–335.

⁸ Андросук Ф. А. Указ. соч. — С. 193.

⁹ Там же. — С. 219–220, 226.

пов'язувати їх виключно з елітою¹⁰; техніку ж використання мечів нерідко розглядають як таку, що не потребувала великої майстерності¹¹.

На теренах Русі знахідки мечів також виявлені у ранньоміських центрах на кшталт Бірки (Гнездово, Шестовиця, Київ) та сільських поселеннях. Судячи з конструктивних особливостей та написів на клинках, вони мають західноєвропейське походження. Контекст цих знахідок повторює аналогічний соціальний зміст знахідок в Уппланді з Біркою.

Чимало вітчизняних та європейських дослідників дотримуються погляду, що багатофункціональність меча насамперед пов'язана зі складною технікою його застосування. Очевидно, що її повноцінне опанування й практика мала стати пріоритетом тогочасної світської еліти та людей, безпосередньо до неї наближених. Відтак меч за доби середньовіччя мав бути ознакою порівняно високого соціального статусу власника¹².

Врешті, протягом середньовіччя меч на європейських теренах, у тому числі в Україні, утвердився не тільки як засадничий різновид довгоклинкової зброї, але і як ознака справжнього лицаря — власне вояка-професіонала, представника вищої військової та соціальної еліти. У такій якості міжнародного символу лицарської звитяги, нерозривно поєданого зі споконвічними поняттям лицарства, меч на руських землях зберігав своє значення майже до кінця XVI ст. Від другої половини XVI ст. на українських теренах окремі елементи лицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом — козацтвом.

Козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію лицарського ідеалу¹³, передусім як борці зі східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака перетворюється з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу¹⁴. Про «лицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми лицарськими», принаймні, від початку 1590-х років¹⁵.

¹⁰ Там же. — С. 222.

¹¹ Кастл Э. Школы и мастера фехтования. — М., 2007. — С. 16.

¹² Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 130–134.

¹³ Про ідеалізовану європейську концепцію лицарського ідеалу див., напр.: Хейзинга Й. Осень средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. — М., 1988. — С. 103.

¹⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006. — С. 186–189.

¹⁵ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011. — С. 276.

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе прямою спадкоємницею давньоруської лицарської традиції¹⁶.

Статус «українського лицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом лицарського озброєння, з якого козаки засвоїли довгоклинкову зброю, причому, малопридатний в умовах сучасної їм війни меч був замінений на більш актуальну шаблю. І хоча з часом на шаблю у повному обсязі було перекладено усі основні функції меча (воєнно-технологічну, соціо-етнопопулярційного маркування, комунікативну та сакральну), шляхетна лицарська «світла зброя» ще не одне століття залишалася традиційним, «ідеальним» символом приналежності до вищої аристократичної «лицарської» касти.

Протягом XVI ст. меч як військовий інструмент на українських теренах хоча й був значно посунутий іншими видами довгоклинкової зброї — кордами, тесаками, нарешті шаблями, проте все ще не втратив актуальності. Про це свідчать писемні, іконографічні, а також речові джерела в українських музеях. Утім, мечів з підтвердженою документальною історією в Україні налічують одиниці. Однією з найбільш рідкісних пам'яток, що свідчать про безпосереднє долучення козацьких провідників до європейської лицарської традиції, причому, за безпосередньої участі монаршої особи, є «золотий» меч легендарного козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (пом. 1622).

Справжньою «лебединою піснею» військової діяльності уславленого гетьмана стала Хотинська війна 1620–1621 рр., у якій 40-тисячне козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турецької навали. Саме після Хотинської битви П. Сагайдачний нібито отримав від польського королевича Владислава меч — нагорода мала продемонструвати визнання європейським монархом величезних заслуг гетьмана перед Річчю Посполитою. Нині ця зброя по праву займає почесне місце в експозиції Вавельського замку поряд з уславленими польськими коронаційними мечами. Нам залишається лише здогадуватися, якими шляхами дарунок повернувся до своїх попередніх власників. Наразі лише відомо, що до музею меч надійшов із зібрання Тарновських у замку м. Суха Бескидзька.

Рис. 1. «Меч Петра Конашевича Сагайдачного». Західна Європа (Італія), клинок від XV ст., оправа XVI ст. Музей Королівського палацу у Вавелі. Краків, Польща, інв. № 2059.

¹⁶ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи... — С. 292.; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (XVI — першої половини XVII ст.). — К., 1998. — С. 155–160.

Довгий, майже метровий дволезовий клинок виконаний у стилі давніх середньовічних мечів рубального призначення. Такі клинки з широкою штабою, майже паралельними лезами й округлим бойовим кінцем призначалися для завдання вершником потужних рубальних ударів по добре захищеному супротивникові — адже від кінця XIII ст. значно вдосконалюється захисний обладунок. Поява «великих» мечів, очевидно, стала першою відповіддю на цей виклик, простим розвитком віковичної ідеї посилити рубальний удар за допомогою більш міцного, масивного клинка¹⁷.

Неглибокий центральний дол аналізованого клинка закінчується ще до середини штаби. Обабіч дола від самої п'яти прорізано численні короткі долики й борозенки, які закінчуються хрестиками та серпиками славновісного клейма — «гурди». Основа клинка позбавлена звичайного для різновидів типу XIII розширення. Нерівні лінії ділянки при п'яті створюють враження, що цю ділянку звузили пізніше, аби надати їй модерних рис XVI ст. Датування клинка уточнює напис на внутрішньому боці, що нанесений не раніше від 1426 р.

Ефес напівзакритого типу з дужками та щитовидною гардою. Хоча Е. Окшотт відзначає, що сама по собі форма гарди не дає достатніх підстав для датування, однак для пізніх мечів хронологічний орієнтир усе ж таки існує: найбільша кількість художніх зображень розвинутих гард з дужками й кільцями з'являється від середини XV ст. Низка свідчень дозволяє пов'язати походження розвинутої гарди з Піренейським півостровом, звідки вона поширилася по всій Європі¹⁸.

Очевидно, ефес досліджуваного меча все ж виготовлений у XVI ст. Про це свідчать характерні закінчення кільйонів та орнаментика. Великий захисний щиток становить, мабуть, найбільш виразну «ренесансну» прикмету мечів та ранніх шпаг XVI ст., хоча він відомий у Європі, принаймні, століттям раніше.

Руків'я меча обплетено товстим срібним дротом.

Найбільш незвично виглядає верхів'я, що вже відзначали польські фахівці. Проаналізувавши цю конструкцію, ми виявили, що в ній суміщено два різновиди, що побутували в європейському зброярстві різних хронологічних періодів. Очевидно, складність верхів'я пов'язана з бажанням перетворити півтораручне руків'я на коротке одноручне і, не вкорочуючи хвостовика, додати максимальну кількість декоративних елементів. Закріплена на руків'ї грибоподібна голівка — з плоским денцем й основою — виконана як монолітний елемент, який наслідує стародавній тип В1 за Окшоттом (розвиток типу Х за Петерсеном), особливо популярний наприкінці Х — на

¹⁷ Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание. — М., 2007. — С. 62.

¹⁸ Там же. — С. 151.

початку XI ст.¹⁹ Утім, «основним», очевидно, слід уважати грушоподібне верхів'я, яке виглядає різновидом типу Т. 5. Е. Окшотт відзначає, що форми цього типу є найпізнішими серед грушоподібних — частіше за все їх можна зустріти на мечях, датованих від 1500 р.²⁰

Зважаючи на коротке руків'я, меч, очевидно, слід класифікувати, як тип XIII b, хоча довгий хвостовик (на якому разом з руків'ям водночас вмістилися два верхів'я) дає підстави припускати, що в минулому меч міг відноситись до типу XIII a з довгим півтораручним руків'ям. Про те, що зброя могла бути повноцінним «великим» мечем, свідчить вигляд бойової частини клинка, принаймні, його останніх двох третин: складається враження, що штабу перековували, відтак її довжина наразі менша, аніж була колись. Про це може свідчити й маркування бойового кінця клинка трьома заглибинами, що разом зі «серпиками» гурди, які також присутні на штабі, поширилися на італійських клинках наприкінці XV ст.²¹, а у Речі Посполитій — від другої половини XVI ст.²²

Е. Окшотт відзначає, що «великі» рубальні різновиди типу XIII a й XIII b повністю не вийшли з ужитку навіть у першій третині XV ст., незважаючи на поширення від середини XIV ст. повного пластинчастого обладунку. Нагадаємо, що дата на клинку не обов'язково позначала рік його виробництва — мечі у період пізнього середньовіччя використовувались так само, як і в попередні епохи вікінгів й Великого переселення народів, кількома поколіннями власників²³. Відтак, клинок міг бути виготовлений від другої половини XIII до початку XV ст. включно.

Клинок заново оправлений вже у XVI ст. Нагадаємо, що різновиди мечів типу XIII наприкінці XV ст. отримали «друге життя». Чимало відомих нині зразків, змонтовані з ефесами 1475–1525 рр., мають клинки, вироблені як у XV, так і протягом XIII–XIV ст.²⁴

Клинок меча вирізняється своєрідною символічною системою. Так, центральний дол закінчується хрестом, долики — традиційною італійською гурдою (серпиками з крапками або заглибинами). Характерно розташовані заглибини (у вершинах умовного трикутника) бачимо навіть на округлому бойовому кінці клинка.

¹⁹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л., 1966. — Е 1-36. — С. 33; Окшотт Э. Указ. соч. — С. 118–120.

²⁰ Окшотт Э. Указ. соч. — С. 135.

²¹ Див.: Gardner R.E. Small Arms Makers. A directory of fabricators of firearms, edged weapons, crossbows and polearms. — N.Y., 1963. — P. 360; Lenkiewicz Z.S. 1000 Marks of European Blademakers. — Sussex, U.K., 1991. — P. 114.

²² Квасневич В. Польские сабли. — СПб., 2006. — С. 71.

²³ Там же. — С. 66.

²⁴ Там же. — С. 67.

Найбільш пишно орнаментовано оправу меча. Насамперед, йдеться про захисний щиток гарди. На ньому золотою та срібною насічкою майстерно відтворено сцену з біблійної притчі про суд царя Соломона. Образи персонажів наповнені характерним для ренесансних композицій алегоричним змістом.

Грибоподібна частина верхів'я з презентаційного зовнішнього боку прикрашена виконаним золотою й срібною насічкою погруддям воїна у шоломі, зазвичай у такому стилі зображали античного бога війни Марса.

Основна грушоподібна частина складного верхів'я оздоблена рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці срібної насічки. Рослини представлені S-подібною гілкою з трилисниками, маленькими листочками та великими розквітлими бутонами троянд. Квіти виконані у натуралістичній манері. Тло заповнене округлими цятками та крученими листочками на кшталт арабескових мотивів, що надає орнаменту «килимового» вигляду. Композиція обмежена пунктирними бордюрами.

Подібним рослинним орнаментом, устеленим густим «килимом» маленьких листочків й завитків, виконаних золотою насічкою, оздоблено хрестовину.

Рис. 2. Гарда «меча Петра Конашевича Сагайдачного».

В цілому оздоблення оправу демонструє виразні риси художніх стилів пізнього італійського Ренесансу. Відчуваються тут і впливи східної орнаментики, характерні для тогочасного мистецтва країн Південної Європи, яскраво виражені, зокрема, в оздобленні зброї XVI ст.²⁵

Про факт королівського дарунка меча свідчить латинський напис скорописом на зовнішньому боці клинка:

²⁵ *Laking G.F.* A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries. — Vol. IV. — London, 1921. — P. 260–261.

VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio
ad Chocimum contra Osmanum
(ВЛАДИСЛАВ + Конашевичу Кошовому
під Хотиніом проти Османів).

Саме дарчий напис викликає найбільше сумнівів — за манерою написання, стилем й, більше того, самим змістом фраза надзвичайно далека від традиційних, що наносили на європейські мечі від епохи середньовіччя. Привертає увагу вже саме титулування П. Сагайдачного «кошовим». У праці П. Саса та Г. Кіркене відзначено, що гетьмани XVI ст. сприймали кошових отаманів Запорозької Січі як підлеглих собі осіб, котрі, порівняно з ними, стоять на нижчому владному щаблі. Тож звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») мали розцінювати як образу та приниження гетьманської гідності, що навряд чи могло мати місце у даному випадку²⁶.

Натомість перша частина тексту виконана як класична середньовічна клинкова епіграфіка — літери імені «ВЛАДИСЛАВ» заголовні, розміщені уздовж дола, їхня висота приблизно дорівнює ширині дола, наявний і розділювальний хрест. Досліджуваний напис відрізняється від традиційних, на честь коронованих осіб, відсутністю титулу. Зауважимо, що цьому є очевидне пояснення — на момент Хотинської битви королевич Владислав ще не обіймав польського престолу.

Утім, «дарчу», напевне, могли нанести й пізніше за монарше ім'я. До такого висновку схилиють результати аналізу ще одного латинського напису, виконаного на внутрішньому боці клинка травленням:

C luningens 1426 + Uirtyto hujus
Ensis nostra Terra Culmensis.
(... 1426 + Мужністю [від мужності]
цього Меча наша Земля Кульменська)

Очевидно, тут йдеться про польське місто Хелмно (Chełmno) — у минулому пруський Кульм (латин. — Culmen, нім. — Colmen, Culm). Протягом 1228–1230 рр. цей населений пункт був переданий Тевтонському ордену Конрадом I Мазовецьким в обмін на допомогу рицарів у боротьбі проти пруссів. У підлеглисть польської корони місто перейшло вже після остаточної поразки тевтонів у 1466 р.

Згадана на мечі дата (1426 р.) пов'язана з неспокійним історичним періодом від поразок тевтонських рицарів від поляків і литовців протягом 1410–1422 рр. до початку Тринадцятирічної війни (1454–1466 рр.), що поклала край могутності Ордену. У цей період шляхта Хелмнської (Кульмської) землі активізує розпочату ще 1397 р. боротьбу проти тевтонів, кульмінацією

²⁶ Сас П. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. — К., 2011. — С. 168.

якої стає заснування Хелмном (Кульмом) 1440 р. разом з 19-ма іншими містами так званої Пруської конфедерації.

Відтак цілком можливо, що меч опинився у королівській зброярні як символ пропольських настроїв та запорука лояльності хелмнської шляхти до тодішнього польського монарха Владислава II Ягайла (р. пр. 1386–1434), засновника династії Ягеллонів.

Рис. 3. Написи на штабі «меча Петра Конашевича Сагайдачного».

Історія з королівським дарунком П. Сагайдачному є по-своєму унікальною. Вона належить до тих рідкісних випадків, коли введення до наукового обігу досі невідомої історичної події залежить від визнання автентичності речового джерела — у нашому випадку меч та його клинкової епіграфіки. Адже, наскільки відомо, інших джерел, які б підтверджували факт дарування меча, досі не виявлено.

Зауважимо, що техніка виконання дарчого напису не викликає заперечень проти його датування XVI століттям. Сумніви можуть викликати насамперед стилістичні нюанси змісту, а також відношення до «дарчої» частини тексту імені «Владислав».

У свою чергу, можемо підтвердити датування клинка від першої чверті XIV, а оправи — XVI століттям. Про це свідчить ціла низка особливостей, що видають ренесансне походження виробу. Не викликає сумнівів, що у процесі виготовлення нової оправи штаба також не уникла втручання ковальського молоту. Нагадаємо також, що мечі, виконані в аналогічному стилі, набули чималої популярності серед представників найшляхетніших родин Європи XVI ст., насамперед в Італії.

Згідно із зауваженням знаного дослідника козацької доби Т. Чухліба, «вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воєводств Речі Посполитої. Вручена зброя як засадничий рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва...»²⁷.

Крім зазначеної традиційної функції підтвердження високої поваги та соціального становища у суспільстві, визнання лицарського васалітету обдарованого, тут стикаємось також з початком поширеної пізніше у Речі Посполитій практики дарчих написів. Своєрідним розвитком цієї традиції є так звана «клинкова дипломатія». Її продовження можемо простежити на клинковій зброї, що прийшла на зміну мечу — палашах та шаблях.

Історію клинкової епіграфіки дипломатичного змісту яскраво ілюструють зразки, що за історичною легендою належали самому Богдану Зиновію Хмельницькому — засновнику першої Української козацької держави.

У послужному списку великого дипломата й полководця можна налічити не так уже й багато поразок. Однією з найболючіших у військовому й політичному відношенні, та, мабуть, і для самолюбства нового володаря України, став конфузний розгром козацьких військ під Берестечком 1651 р. У певному сенсі є знаковим, що досліджені нами зразки меморіальної клинкової зброї пов'язані саме з цією подією.

Мова йде про палаш, що зберігається у колекції музею фундації князів Чарторийських у Кракові, а також шаблю — карабелю у зібранні Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Розглянемо ці зразки послідовно.

Технічні параметри зброї: загальна довжина — 995 мм, довжина клинка — 874 мм; ширина клинка при п'яті — 52 мм. Клинок сталевий, помірно викривлений, широкий, без пера та елмані. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. На зовнішньому боці клинка при п'яті золотою насічкою у колі зображено погруддя козацького гетьмана з булавою у правій, помітні також залишки рамки та напису. У центральній частині клинка — фрагменти золотої шестипроменевої зірки.

Рис. 4. «Палаш Богдана Хмельницького», сер. XVII ст., ефес — др. пол. XVIII ст., Польща — Україна. Музей Фундації князів Чарторийських, Краків (Польща), інв. № 2059.

²⁷ Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного // Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К., 2002. — С. 41.

У ранніх описах досліджувану зброю недарма називали то палашем, то шаблею. Адже за формою та розмірами клинка вона займає ніби проміжне положення між шаблею та палашем важкої кавалерії, що поширилися в європейських арміях у XVII ст. Наявність незначного викривлення спинки масивного клинка на зразок «гусарського палаша»²⁸ та нахил руків'я в бік лева відображають процес пошуку оптимальної форми штаби ранніх палахів, що передував їх пізнішій уніфікації вже в кірасирських та драгунських частинах. Дволезовий бойовий кінець характерний для палахів XVII ст. Загалом морфологічні особливості клинка, безперечно, свідчать про європейське походження зброї.

Ефес закритого типу, гарда дугоподібна щитова, з перехрестям. Широкий каптурець, що охоплює частину руків'я, завершується мигдалеподібним верхів'ям. Аналізовану форму шабельного ефеса, призначену насамперед для кавалеристів, польські фахівці пов'язують із розвитком гусарської шаблі, відносячи появу цієї форми до другої половини XVIII ст.²⁹ Руків'я насадне дерев'яне, обтягнуте шкірою чорного кольору. Загалом у пізнішій заміні ефеса немає нічого незвичайного. Меморіальна зброя служила століттями, часто її використовували за основним бойовим призначенням, відтак ефеси доводилося періодично замінювати на більш сучасні. Піхви втрачено.

За даними польських джерел, на клинку шаблі був такий текст:

*SZCZO POD ZBOROWOM ZBARAZOM SŁAWY ZAROBYLI /
JNJ POD BERESTECZKOM NA HŁOWU UTRATYLI / NE BUŁO NA
ŁACHOW SWOICH SIA PORYWATY / J Z B[...] ZARAZ W SKOK UTEKATY /
TOBY W NASZOY SŁAWIE NE BUŁO UTRATY 1652
(ЩО ПІД ЗБОРОВОМ, ЗБАРАЖОМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/
ІНШІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ
НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/
НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ
ПОРІВАТИСЯ/
І З Б... ЗАРАЗ В СКОК УТИКАТИ/
ТО БИ НАШІЙ СЛАВІ НЕ БУЛО УТРАТИ 1652)*

Вразливим місцем опрацювання напису є факт дослідження не оригінальної клинкової епіграфіки, що не збереглася, а її реконструкції на основі рукописних нотаток.

Надзвичайно важливою ознакою клинка є саме дата — 1652 р. Датування зазвичай присутнє на пам'ятній зброї, становлячи важливу частину меморіальної традиції. На жаль, саме така традиційність не дозволяє за нанесеними датами точно встановлювати період походження написів. Зазначені на клинках роки радше мають стосунок до пам'ятних подій, пов'язаних із

²⁸ Див.: Квасневич В. Указ. соч. — С. 49.

²⁹ Там же. — С. 51.

правлінням уславлених правителів, аніж до часу виготовлення клинка та самої наявної епіграфіки.

Неоціненним для атрибуції зразка є аналіз портрета, нанесеного на клинок золотою насічкою. Традиція виконання подібних зображень на клинковій зброї була надзвичайно популярною у Речі Посполитій ще від часів Стефана Баторія. Загалом золотий портрет можновладця на клинку — важлива, майже обов'язкова складова польської традиції меморіальних клинків, добре розроблена зброєзнавцями на матеріалах численних «баторівок», «янівок» та «августівок» ще від 30-х років XX ст. Такі зображення виконували насамперед на честь зображеної особи та з метою вияву вірнопідданських почуттів: факт наявності портрета на клинку ні в якому разі не можна вважати беззаперечним свідченням приналежності останнього саме портретованому.

Утім, досліджуване зображення помітно вирізняється серед маси портретів можновладців на польських клинках. Джерелознавці та історики мистецтва одноголосно відзначають унікальність художнього образу, який поєднує узагальнені риси представника «козацької нації» з історичною конкретикою³⁰. Портретований постає людиною з виразними рисами обличчя, пишними вусами та зачіскою з оселедцем. Слід зауважити також багатий, можливо, святковий одяг, відсутність головного убору (на клинках, що уславлюють монархів, корона є неодмінним атрибутом) та наявність символу влади — гетьманської булави.

У відомій на сьогодні іконографії Б. Хмельницького даний портрет є унікальним й становить високу джерельну цінність. Цілком імовірно, що основою портрета слугувала досі невідома гравюра із зображенням гетьмана.

Отже, за сукупністю ознак, клинок краківського палаша, поза сумнівом, є надзвичайно цінним, раритетним зразком, який презентує українську меморіальну зброю XVII ст. Про це свідчать не тільки документальна історія раритету, а й морфологічні характеристики зброї, застосовані ремісничі техніки, непересічний рівень оздоблення клинка, нарешті, зміст клинкової епіграфіки.

Не можемо, звичайно, виключати й особисту приналежність палаша самому Богданові Хмельницькому, про що, зокрема, зазначається у вищенаведених документах початку XIX ст.

Рис. 5. Портрет, зображений на «палаші Богдана Хмельницького».

³⁰ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук. знахідки, атрибуція). — К., 2006. — С. 40.

Поява іншого зразок легендарної «шаблі Богдана Хмельницького» пов'язана з діяльністю знаного збирача козацьких старожитностей В.В. Тарновського.

Йдеться про зразок другої половини XVII ст.

Матеріали: сталь, золото, срібло, мідний стоп, слонова кістка, дерево, шкіра. Технічні параметри зброї: загальна довжина — 925 мм, довжина клинка — 805 мм; ширина клинка при п'яті — 36 мм. Клинок сталевий, сильно викривлений, з невиразним пером та одним широким неглибоким долом. Обух звужується в напрямку пера з верхнім фальшлезом. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. Із внутрішнього боку клинка вигравіювано мальтійський хрест. На зовнішньому боці клинка вигравіювано напис польською мовою.

У першій чверті клинка з кожного боку симетрично розташовано по п'ять заглиблень, ще двома парами відзначено початок елмані. Судячи з усього, йдеться про свого роду міжнародну традицію зброярського виробництва: подібні заглиблення, іноді прості, часом заповнені золотим сплавом або навіть у вигляді кастів для ювелірного каміння, з'являються на шабельних клинках кочовиків ще від часів раннього середньовіччя. Пізніше традиція вкоренилася як виробниче маркування в Європі (насамперед Італії) та Речі Посполитій. За спостереженнями фахівців, прості (без прикрас) заглиблення частіше можна зустріти на європейських клинках XVI–XVII ст.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу, золочена. Довгі тонкі кільйони закінчуються кульками з крученим лінійним орнаментом. Перехрестя утворює єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Гарда вкрита гравійованим та карбованим орнаментом, прикрашеним чорнінням.

Щічки руків'я з різьбленої білої слонової кістки, закріплені на трьох заклепках, що завершувалися розетками. Бічні грані щічок звужуються в нижній частині, що характерно для польських та турецьких бойових карбелів XVII ст.³¹ Верхів'я виконано у вигляді стилізованої голови орла. Вздовж руків'я пролягає бронзовий каптурець, прикрашений гравіюванням.

Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору. Оправа піхов з ювелірного срібного стопу, золочена, складається з устя, двох обоймиць з рухомими кільцями й наконечника. Усі елементи оправы вкриті карбованим та гравійованим рослинно-геометричним орнаментом, прикрашеним чорнінням. Оформлення ефеса та піхов витримано в єдиній стилістичній манері. Щічки руків'я вкриті різьбленням із зображенням дволишників, на верхів'ї скомпоновані разом з маленькими листочками.

Срібна позолочена гарда вкрита гравійованим орнаментом, прикрашеним чорнінням: посередині гладкого поля, у центрі зображено окрему квітку в

³¹ Квасневич В. Указ. соч. — С. 60.

колі, в оточенні чотирьох крупних, симетрично розташованих дволисників. На каптурці також гравійовані дволисники, що творять арабеск.

Піхви оздоблені у класичних турецьких техніках — гравіюванням та чорнінням. Художня композиція побудована на основі крупних, симетрично розташованих багатопелюсткових розеток та фестончастих арок, заповнених дволисниками. Тло всередині арок оброблено рифленням.

Загалом досліджена орнаментика перебуває у руслі традицій османського декоративно-ужиткового мистецтва періоду кінця XVI — другої половини XVII ст.³² У манері виконання декоративних елементів відчуються європейські впливи.

Рис. 6. «Шабля Богдана Хмельницького». Карабеля, Османська імперія — Річ Посполита, др. пол. XVII ст. Переяслав-Хмельницький державний історичний музей, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.

Найбільшу інтригу, звичайно, становить напис на клинку, що повторює текст з клинка описаного нами вище краківського палаша, з деякими відмінностями:

BOGDAN/CHMIELNICKI

(БОГДАН / ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)

Далі на клинку розміщуються п'ять заглиблень і продовження напису:

SZCZO POD ZBOROW ... ZBARAZEM SŁAWY ZAROBILY/

TO Y POD BERESTECZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY/

NEBUŁO SIE NA LACHOW SWOYH PORYWATY/

Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY/

TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY./

(ЩО ПІД ЗБОРОВ... ЗБАРАЖЕМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/

ТОЙ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/

НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ ПОРИВАТИ/

УСКОК ЗА НИМИ УТІКАТИ/

ТО НЕ БУЛО Б У НАШІЙ СЛАВІ УТРАТИ.)

На сьогодні єдиний порівняльний аналіз двох текстів виконав Ю. Савчук. Дослідник вважає, що краківський варіант більшою мірою «полонізований». Стилїстика текстів створює стійке відчуття того, що їх було скомпоновано в українському мовному середовищі. Ю. Савчук навіть припустив

³² Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. — СПб., 2002. — С. 55.

можливість виконання первинного напису на клинку кирилицею та пізнішу транслітерацію латиною вже у каталозі (такі випадки часом траплялися у польській музейній документації)³³. Справді, аналіз написів, виконаний у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, засвідчив, що їхня лексична структура типова саме для української мови XVII ст. Українські слова фактично транслітеровані латинськими літерами³⁴.

Очевидно, слід погодитися з думкою дослідника, що наведений на клинку вислів міг належати як самому гетьману, так і його шляхетському оточенню, адже зміст напису цілком корелюється з політичними настроями та атмосферою, що запанували в Україні 1652 р., згадуваного в одному з написів. Відтак науковець висловив припущення, що виготовлення шаблі могло мати певний символічний сенс як «пам'ятки досягнутого козацькою елітою порозуміння, вияву солідарної готовності до продовження збройної боротьби»³⁵.

Крім того, в оформленні переяславського клинка відчутно прозирає ідея копії, сприйнята багатьма дослідниками за ще одну ознаку підробки. Як слушно підмітив Ю. Савчук, простий гравійований напис «BOGDAN/CHMIELNICKI» на переяславській шаблі виконує ту саму функцію, що й складний у виробництві високовартісний портрет на краківському клинку³⁶. Тут ми спостерігаємо одну з найбільших відмінностей класичних польських меморіальних шабель, що уславлюють монархів, від досліджуваної зброї: на обох зразках відсутня обов'язкова вказівка на найвищі можновладні титули портретованого. Натомість на краківському палаші присутній тільки портрет, на переяславській шаблі — тільки ім'я та прізвище. На нашу думку, цей факт, як і взагалі ідея «гетьманської» меморіальної шаблі, чудово відображає унікальний статус українського гетьмана — не визнаного офіційно провідника цілої нації, свого роду «некоронованого короля» України. Напис-сентенція на клинку пом'якшує «монаршу» функцію портрета, формально вона акцентує на тому, що зброя присвячена не стільки уславленню певної особи, скільки пам'ятним і повчальним подіям з її участю. Таким чином, шабля ніби суміщає дві центральні-східні європейські традиції меморіальних клинків: з гаслами та на честь коронованої особи. Такий дипломатичний хід був цілком у стилі Б. Хмельницького. І важко не погодитися з Ю. Савчуком, який вкладає напутливий, майже самознищувальний вислів на шаблях у вуста самого великого гетьмана³⁷. У цьому контексті польська транслітерація, якою вико-

³³ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 38, 58.

³⁴ Тоїчкін Д.В. Клинок зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. — К., 2013. — С. 156.

³⁵ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 38.

³⁶ Там само. — С. 30.

³⁷ Там само. — С. 38.

нані написи, виглядає дієвим засобом проведення у життя оригінальної «клинкової дипломатії». Нагадаємо, що у Речі Посполитій написи та зображення на клинках активно використовувалися у ході політичних баталій ще від часів Стефана Баторія.

У світлі всього вищесказаного простий короткий напис «BOGDAN/CHMIELNICKI» без усіляких доповнень та уточнень цілком зберігає дипломатичний задум, що є непоганим аргументом на користь автентичності переяславських написів.

Згадуючи про традиції «дипломатичної мови» та меморіальні написи на холодній зброї, варто згадати також її інші традиційні різновиди, зокрема, бойові сокири (бердиші). Сокира як зброя та господарський інструмент здавна перебувала у якнайширшому використанні, що добре відображено у джерелах скандинавського та руського походження. Відповідно до «Повісті минулих літ» від 1071 р., сокирою убив волхва Гліб Святославич, обухом сокири Ян Вишатич побиває язичників-волхвів на Білоозері³⁸. Саме обух сокири використовували у Північній Європі й Русі проти «заворожених» ворогів³⁹.

Зауважимо, що сокира — один з найдавніших, найдемократичніших та найбільш популярних видів зброї — усе ж далеко не відразу знайшла місце у комплексі озброєння шляхетного воїна-вершника періоду розвинутого середньовіччя. Адже її можливості як бойової зброї у повній мірі можуть бути використані у пішому бою, який європейське лицарство вподобало як мілітарну концепцію тільки від часів Столітньої війни. Відтак бойові сокири у рамках лицарської мілітарної технології посідали другорядне місце, і їх використовували лише в особливих випадках⁴⁰.

Егалітарність сокири призвела до того, що ця зброя у XII–XIII ст. не вийшла з бойового ужитку, але майже зникла з текстів та зображень шляхетних воїнів у бою. Рідкісний виняток становить «топор с поворозою на руце» князя Мстислава Удатного, з котрим той «проеха трижды сквозь полки Юрьевы и Ярославли, секуще тем» у битві при Липиці (1216). У західноруських літописах трапляються згадки про сокири у воєнному контексті, що стосуються подій XIII–XV ст., проте ці повідомлення відносяться виключно піших воїнів нешляхетного походження⁴¹.

У період раннього нового часу на теренах Речі Посполитої застосовували бойові сокири декількох різновидів. Серед них поширеною була так звана «сідельна» (призначена для використання з сідла) сокирка — полегшений

³⁸ *Повесть Временних Лет* / [подготовка текста, пер., статьи и коммент. Д.С. Лихачева]. — СПб., 2007. — С. 76.

³⁹ Див. напр.: *Снорри Стурлусон*. Круг земной. — М., 1980. — С. 363.

⁴⁰ *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. — СПб., 1995. — С. 268.

⁴¹ *Гуцул В.М.* Вказ. праця. — С. 141.

тип сокири з довгим держакон та вкороченою бойовою частиною з молотком або шипом на обусі.

Утім, найбільш перспективним у зв'язку з темою нашого дослідження є аналіз так званих бердишів. У коронному війську Речі Посполитої від часів Яна III Собеського бердишами озброювалася польська піхота. Бойова частина цієї зброї за формою більше нагадувала традиційні великі бойові сокири⁴². Дослідження сокири як типу озброєння наражається на поважні труднощі, а саме, на відсутність чітких критеріїв для вирізнення сокир — бойової зброї від сокир господарських. Важливим критерієм для вирізнення сокир бойових є наявність орнаментациї, хоча оздоблених предметів відомо небагато. Так, із 494-х бойових сокир, каталогізованих А.М. Кирпичниковим, орнаментовано лише тринадцять⁴³.

Говорячи про статусну зброю, варто насамперед згадати про сокири з бойовою частиною у формі великого півмісяця. Така зброя була поширена не тільки у країнах Європи, але й Сходу. Так зображення ранньоісламського періоду демонструють значення бердишів як культової зброї та церемонійної. Цей статус підтверджують великі сокири-півмісяці мамелюцьких гвардійців, що імітували зброю візантійського корпусу сокироносців, складеного з варягів та русів. Щедро оздоблені зразки зустрічаємо також у османських вояків зі складу яничарського корпусу⁴⁴. Більше того, такі сокири нерідко використовували очільники османської армії як посадову відзнаку⁴⁵.

Як бачимо, здебільшого йдеться про урочисту, коштовно орнаментовану зброю. Цей факт, звичайно, не виключав її бойового застосування, хоча специфічна форма вимагала від воїна особливих навичок. Недарма у Московській державі цим видом зброї володіли спеціально навчені стрільці-бердишники.

Очевидно, тривалому побутуванню на теренах України бердишів-півмісяців у період раннього нового часу слід завдячувати не лише європейським, але й потужним східним впливам, що спричинили хвилю справжньої орієнталізації комплексу озброєння у всій Речі Посполитій.

Знаменитий зразок урочисто декорованого гетьманського бердиша, пов'язаного з особою Богдана Хмельницького, зберігається у Національному музеї Кракова.

⁴² *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 263–264.

⁴³ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. Вып. II. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л., 1966. — С. 29.

⁴⁴ *Mohamed B.* The Arts of the Muslim Knight: the Furusiyya Art Foundation Collection. — Milan, 2008 — P. 237.

⁴⁵ Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул: Каталог выставки. — М., 2010. — С. 117.

Матеріали: сталь, дерево, фарба.

Довжина бойової частини — 345 мм.

Бойова частина вкрита червоною фарбою.

За спостереженнями дослідників, форма бойової сокири-півмісяця з шипом на обусі трапляється у зображальних джерелах, зокрема, мініатюрах Біблії Мацейовського⁴⁶. Цей давній тип лежить в основі однієї з найефективніших модифікацій європейської зброї XV ст. — так званого *pole-axe*, комбінації сокири, молота та піки⁴⁷.

На бойовій частині білою фарбою виконано напис у чотири рядки:

*«Подъ Замосцемъ я Богданъ Хмельницкій съ 80 тысячъ козаковъ /
а ляхамъ жедам и попам супостатам симъ Бердышемъ /
заграю на ихъ толстыхъ шияхъ козака /
року 1648 месяца листопада 11 дня»*

*«Під Замостямъ я Богдан Хмельницький з 80 тисяч козаків /
а ляхамъ жидам і попам супостатам цим бердишемъ /
заграю на їхніх товстих шиях козака /
року 1648 місяця листопада 11 дня».*

Під згаданими у написі «попами-супостатами», очевидно, розуміли уніатів, адже саме ліквідацію унії козаки висували як важливу умову Зборівського миру 1649 р. Вислів «заграю Козака» метафоричний, пов'язаний з назвою старовинного народного танцю⁴⁸.

На зворотному боці зображений св. Михаїл з мечем у правиці, вгорі напис: *«Св. арх. Михаїл /*

Музей Академії умілостей».

Останній напис свідчить про приналежність пам'ятки музею Академії умілостей у Кракові.

Достовірною й символічною є дата пам'ятки — 11 листопада 1648 р. Цього дня було проведено старшинську раду під Замостям, що ознаменувала завершення воєнної кампанії 1648 р. Ю. Савчук відзначає, що, можливо, бердиш, беручи до уваги його церемоніальний та меморіальний характер, став не тільки зовнішнім символом воєнного тріумфу гетьмана, але й одним з перших атрибутів формування нового політичного організму та його владних повноважень. Адже вже за місяць нове суспільне й політичне становище Богдана Хмельницького особливо підкреслив тріумфальний в'їзд гетьмана до Києва.

Двотижневе перебування переможного гетьмана під Замостям дає підґрунтя для пояснення появи зображення на меморіальному бердиші.

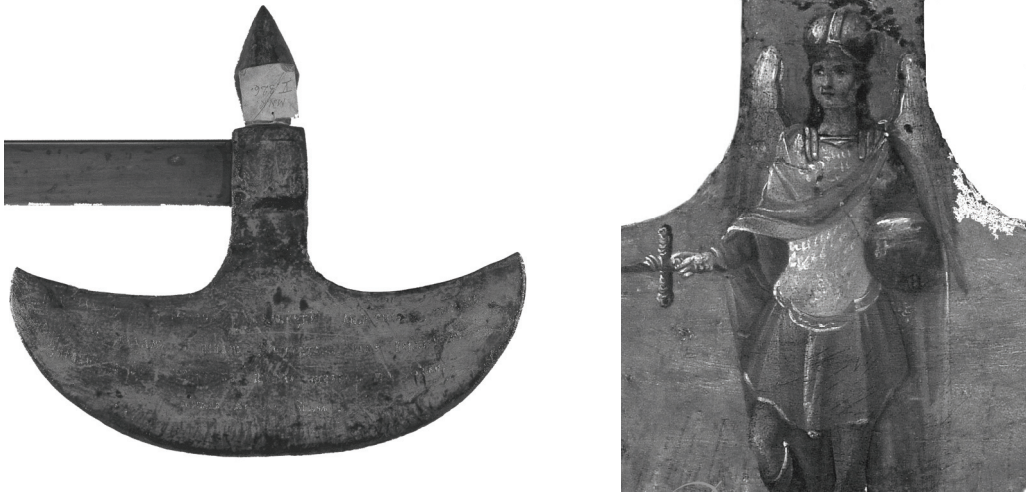
⁴⁶ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 139.

⁴⁷ Oakeshott E.R. European Weapons and Armour from the Renaissance to the Industrial Revolution. — Woodbridge, 2000 — P. 49–51.

⁴⁸ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 44.

Святого архістратиґа Михаїла, як провідника небесного воїнства, високо шанувало козацьке військо і вже на середину XVII ст. вважало його одним зі своїх головних покровителів. День св. Михаїла — одне з найважливіших православних свят для війська Богдан з козацькими полками зустрів 8 листопада під Замостям як справжній переможець. Адже цього ж дня відбулася капітуляція захисників Замостя⁴⁹.

Таким чином, напис на бердиші мав тверде історичне підґрунтя.

*Рис. 7. «Бердиш Богдана Хмельницького». Річ Посполита, XVII ст.
Національний музей Кракова, інв. № V-326.*

Як бачимо, древкова й клинкова зброя виступала представницьким символом владних повноважень, навіть своєрідним дипломатичним засобом.

Окремо слід зупинитися на типі холодної зброї, що використовувалась як безпосередній символ влади. Мова йде про булаву. Від часів появи людства на планеті булава стала одним з перших видів озброєння та водночас предметів культу. Саме у такій якості булава з давніх-давен функціонувала в країнах Сходу.

Найдавнішим є різновид булави, виконаний як монолітний виріб. Бойова частина виконувалась у вигляді голів тварин, людей або міфічних істот. Така зброя вирізнялась значною вагою, вимагала від воюючого великої фізичної сили й вправності. Класична, більш пізня булава з яблуком круглої, грушовидної, або призматичної форми на держаку призначена у першу чергу для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші яблука кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше — бронзи, заліза, навіть дорогіших металів.

⁴⁹ Там само. — С. 46.

У давніх писемних джерелах булаву зазвичай вкладали до рук богів та героїв⁵⁰. З булавою як божественним атрибутом пов'язано й значення її як символу влади земної. Так, перські булави з яблуком, що зображує голову бика, пов'язують як з міфічними королями та героями у Шахнаме, так і реальними історичними постатями — Чингіз Ханом та Тимуром. Традиція використання цієї церемоніальної зброї збереглася до наших днів у зороастрійських релігійних обрядах. Згодом такі булави набули значення символу королівської влади, хоча припускають, що ними користувались й звичайні воїни⁵¹.

На Середньому сході у період раннього середньовіччя булави нерідко згадуються як зброя тюркських найманців (гулямів)⁵². У X–XIII ст. наступає справжній розквіт виробництва булав найрізноманітнішої форми. Великою популярністю користувались яблука, увінчані кулькою чи гудзиком, а також так звані перначі — з бойовою частиною у вигляді шести-восьми вертикальних симетричних ребер (перші такі зразки простежують серед знахідок з Луристану VIII ст. до н.е.). Попередниками перначів були булави з шипами або виступами різної форми, що поряд з кулястими відносяться до найдавніших видів (окремі зразки датують 2600 р. до н.е.).

У пізніші часи в Османській імперії та Персії традиція закріплення за булавою функції уповноваження владної особи набула найвищого розвитку. Відтак, представницькі булави полегшали у вазі, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI — початку XVIII ст. нерідко зберігали бойові функції. Насамперед це стосується перначів, що служили ознакою представників нижчого ешелону влади.

Булави XVIII–XIX ст., що призначені виключно для церемоній, мають держак значно довший від бойових, декоративні яблука та пишний декор стали несумісними з бойовим використанням.

У західноєвропейських джерелах булави згадуються серед озброєння іменитих бійців середньовічного Заходу, серед яких є герцоги та навіть королі⁵³.

Загалом же традиція використання булав у Європі взагалі та зокрема на Русі тривалий час не була пов'язана з церемонійним або статусним контекстом. Про це свідчить лаконічність форм і бойова ефективність конструкції типів залізних булав, представлених знахідками з території Південно-

⁵⁰ *Mohamed B.* Op. cit. — P. 235.

⁵¹ *Khorasani M.M.* Arms and Armor from Iran: the Bronze Age to the End of the Qajar Period. — Tübingen, 2006. — С. 251–261.

⁵² *Mohamed B.* Op. cit. — P. 236.

⁵³ *Ramon Muntaner.* Chronicle. — Cambridge, 2000. — P. 281.

Західної Русі⁵⁴. Поряд з булавами з яблуками округлої й призматичної форми (іноді з шипами) зустрічаються перначі.

Так, Псковський літопис 1502 р., описуючи битву з орденськими рицарями, відзначає, що «не саблями светлыми секоша их, но биша их москвичи и татарове аки свиней шестоперами...»⁵⁵, тобто булава не відзначена, як атрибут шляхетного воїна. Значна кількість бронзових булав, віднайдених поряд із залишками воїнів без обладунків, зокрема, на Райковецькому городищі, може свідчити, що булава відігравала у середньовічній Русі роль не тільки бойової, але й цивільної зброї⁵⁶.

Рис. 8. Портрет великого гетьмана литовського Костянтина Острозького (копія з портрета першої пол. XVII ст.).

У Європі символом військової влади ще від давньоримських часів була спеціальна палиця⁵⁷. Із збільшенням східних, зокрема, османських військових та культурних впливів на терени Центральної Європи у другій половині XV–XVI ст. поступово з'явилася традиція позначати уповноважену владою особу булавами. Булава була серед перших клейнодів, переданих козацькому війську польським королем Стефаном Баторієм 1583 р.⁵⁸. Серед ранніх візуальних підтверджень цих впливів — портрет кардинала Іполіто Медичі в угорському строї роботи Тиціана (1533) та портрет гетьмана Костянтина Острозького роботи невідомого художника.

Роль пернача як атрибуту військового командування підтверджує і знаменита пам'ятка «Битва під Оршею» — гетьман зображений з перначем і там⁵⁹. З булавою зображено й гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на гравюрі з його погребальної короги (1622).

Цікавою є історія раритетної булави XVII ст., що зберігається у Музеї Війська Польського. Згідно з історичною легендою, що супроводжує цей зразок від середини XIX ст., ця зброя належала особисто гетьману Богдану Хмельницькому. Сукупність повідомлень про булаву не містить безперечних доказів

⁵⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Вып. II. — С. 56.

⁵⁵ Арциховский А.В. Введение в археологию. — М., 1947. — С. 211.

⁵⁶ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 143.

⁵⁷ Zdzisław Żygulski jun. Geneza i typologia buław hetmańskich // Światła Stambułu. — Warszawa, 1999. — S. 67.

⁵⁸ Коробов О.І. КЛЕЙНОДИ КОЗАЦЬКІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. — К., 2007. — 528 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kleynody_kozacki.

⁵⁹ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 144.

цьому. Про доказовість гіпотези може свідчити історична традиція, а також історична аналогія щодо відомої історії подібних булав. Адже розглядуваний предмет належить до надзвичайно рідкісного типу кістяних булав⁶⁰.

Матеріали: ріг носорога, дерево, срібло.

Технічні параметри зброї: загальна довжина — 239 мм; розміри яблука — 72 x 72 мм, руків'я — 152 x 25 мм.

У ході пошукової роботи виявлено, що булава є аналогом зразка (з колекції Національного музею Угорщини), що свого часу належав князю Семигороддя Яношу Кеменю (1659). Крім рідкісних морфологічних характеристик, збігаються також хронологічні рамки (Хмельницький та Кемень були сучасниками). Особливо важливим є їхнє високе суспільнополітичне становище. В обох випадках булави наділені високим статусом легітимних атрибутів влади володарів держав. Обидва зразки також ілюструють широкі контакти з османським світом обох історичних осіб⁶¹.

Рис. 9. Булава, Османська імперія, XVII ст. Музей Війська Польського, інв. № 6134 (w. 21332).

Нагадаємо, що булаву також зображено на єдиному прижиттєвому портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (1651). У правій гетьмана бачимо парадну коштовно оздоблену булаву з великим шипастим яблуком (так званий буздиган). Такий дизайн булав на портретах козацької старшини не поодинокий. Подібний бачимо на портреті Адама Кисіля.

⁶⁰ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 50.

⁶¹ Там само.

Рис. 10. В. Гондіус. Портрет
гетьмана Богдана Хмельницького
(1651)

Рис. 11. Портрет київського
воєводи Адама Кисіля (копія
з портрета 1630-х рр.).

Рис. 12. Булава, XVII ст.,
Угорщина. Колекція
Національного музею
Угорщини, інв. № 54.1470.

Аналогічна зброя зберігається в Національному музеї Угорщини. Вивчення зразка проливає світло на спосіб виготовлення шипів, що представляли собою ограновані у відповідний спосіб напівдорогоцінні камені у глухих кастах.

Використання перначів як полковничої відзнаки в Україні XVII–XVIII ст. також неодноразово зафіксоване у зображальних джерелах. Так, перначі з довгим древком, увінчаним кулькою з видовженою бойовою частиною з великою кількістю ребер, зображені на портретах Леонтія Свічки (1638), Семена Сулими (1754) тощо.

Рис. 13. Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки (1688).

Рис. 14. Портрет переяславського полковника Семена Сулими (1754).

В українських музеях зберігається чимало зразків булав та перначів. Серед них представлені як практичні бойові зразки XVI ст., так і більш пізні коштовно оздоблені зразки вищого ешелону козацької старшини. Відомі зразки булав українських гетьманів цілком відображають тенденції розвитку цього виду зброї у Центрально-східній Європі й тісно пов'язані з процесами орієнтації зброярства Речі Посполитої загалом та України зокрема. Значна частина відомих на сьогоднішній день зразків має безпосередньо османське або перське походження.

Виключно статусною зброєю, покликаною насамперед позначити високий соціальний й політичний статус власника, є абсолютна більшість булав й перначів XVIII–XIX ст. Окремі позначені особистою гербовою символікою власника, яку зазвичай розміщували на металі торцевої частини держака.

Рис. 15. Руків'я пернача XVII ст. з колекції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, інв. № 647.

Розкіш, з якою оформлювали старшинські перначі (витончені ремісничі техніки, коштовні матеріали) зумовлювала високу вартість цих виробів. Деякі з них були справжнім мистецьким шедевром. Зокрема, пернач у колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського виготовлений з гірського кришталю, оздоблений сріблом та бронзою.

Рис. 16. Пернач, XVIII ст. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, інв. № II-4522.

Виробнича традиція виготовлення холодної зброї з гірського кришталю тісно пов'язана з османськими зразками церемонійного призначення. Так, бойові частини обушків, що зберігаються у колекції Музею палацу Топкапи (інв. № 2/713 та 2/711) виготовлені саме з цього матеріалу⁶².

Ці зауваження стосуються також іншої коштовно оздобленої зброї, яку представники заможної української шляхти збирали у великій кількості. Так, опис майна Семена Палія налічував майже півтора десятка коштовно оправлених шабель (1704)⁶³. Ще більшою була колекція, реквізована у гетьмана Івана Самойловича та його синів⁶⁴.

Окремі з цих зразків коштували цілого статку. Так лише одна з шабель Костянтина Острозького коштувала 6 тис. талерів (1616)⁶⁵.

Менш заможні міщани також нерідко вкладали гроші у зброю. Так, одна з шабель відомого львівського вірменського золотаря Сефера була викуплена місцевим мешканцем більш ніж за 528 злотих (1627)⁶⁶.

⁶² Сокровища османских султанов... — С. 118–119.

⁶³ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. 4. / Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1864. — С. 113–114.

⁶⁴ Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1082 і далі.

⁶⁵ Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — 1972. — Вип. 7. — С. 167.

⁶⁶ Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640. — Lwow, 1889. — S. 83.

Протягом усього періоду раннього нового часу холодна зброя в Україні була ознакою шляхетського стану та високого соціального й політичного статусу. За допомогою написів на зброї підкреслювали власну політичну легітимність, закарбовували звершення та принижували супротивників. Зброя складала частину бойового та урочистого костюму, була символом родинної й особистої гідності, маркером високого матеріального статку, на-решті предметом розкошів та надзвичайно вигідною грошовою інвестицією.

Наукове видання

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 14

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 29.12.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 29,4. Обл. вид. арк. 27,55.
Наклад 300 прим. Зам. 56. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.